

„Spominski listi“ o cesarici Elizabeti.

Priobčila Pavlina Pajkova.

Ni že katera novica tako globoko in bolešno presunila vsega omikanega sveta nego nepričakovana vest o grozni smrti avstrijske cesarice. A tudi nobeno bitje ni v nas vzbudilo toliko iskrene simpatije, toliko občudovanja in zanimanja nego njeno; saj je bilo tako čudeno, celo izredno. V njenem nežnem, idealno-krasnem telesu, ki se je zdelo ustvarjeno samo za to, da bi krasilo cesarski prestol in očaralo vsakega, ki mu bi bila dana sreča, se ji približati in jo zreti — v tem telesu je bivala duša, ki ni bila samo rahločutna in blaga, ampak tudi krepka in junaška, in bival je v tem telesu bistroumen, samostojen in globok duh . . .

Kako napačno je svet sodil in tolmačil skromno, molčečo, sami sebi živečo cesarico Elizabeto! »Duše nima«, so rekali; »živi samo za svojo lepoto in za svoje — konje!« (Znano je, da je bila vneta in najspretnjša jahavka svoje dobe.) Šele po njeni smrti se je pokazalo, da je baš njen silni, neodoljivi nagon po samotarstvu in vse nje toli nenavadno ponašanje izviralo iz prirojene ji filozofske naravi.

Veliki, znameniti duhovi ljubijo, iščejo in hočejo samoto, ker oni sami sebi zadoščajo in se baš v samoti njih krepka individualnost najbolje razvija in popolnjuje. Genialni ljudje so bolj ali manj vsi originalni; in celo originalen, zanimiv ter preučevanja vreden se mi vidi značaj naše pokojne cesarice po vsem tem, kar smo zvedeli o njem iz najverodostojnejših virov.

Njena zanimiva vnanjost in prikupljiva notranjost, njena premenljiva usoda, ki je vedno zigravala med srečo in nesrečo, med

mešanica najvišje veličastnosti in največje trpkosti, ki je usojena človeku-trpinu, je vzbudila sočutje in sožalje po vsem izobraženem svetu. Pisatelji vseh narodov so pohiteli, da bi ji v iskrenih, laskavih spisih postavili častne, trajajoče spomenike.

A nobeden spis izmed vseh, kar jih je bilo nji v spomin spisanih, nobena knjiga, nji v proslavo izdana, ni označila pokojne cesarice tako resnično in živo kakor najnovejša z naslovom: »C. Christomanos: Tagebuch-Blätter«. Čitatelj, ki se vanjo zaglobi, skoro meni, da je sam visoko gospo osebno poznal in z njo občeval;

in ni se čuditi, da je ta knjiga, ko je o božiču zagledala beli dan, zbudila med izobraženim dunajskim svetom veliko senzacijo.

Pisatelj teh znamenitih spominov je mladi Grk C. Christomanos, ki je imel čast in srečo, da je več let bival okolo cesarice; imel jo je utrditi v znanju grškega jezika, a obenem je bil nje družabnik in spremljevalec na izprehodih in na potovanju. Ta mladenič, od prirode telesno zanemarjen, toda duševno obdarovan z ostrim umom, možatim značajem in navdušenim srcem, je užival pri cesarici veliko zaupanje; njemu je ona kot najboljšemu prijatelju dala zreti v bogati zaklad svoje duše. In to krasno dušo, združeno s čarobnim životom, je duhoviti, izobraženi Grk z divnim vzosom ter v sijajnem slogu opisal v omenjenih »spominskih listih«. Ko sem jih dočitala, sem nehote priznala in globoko čutila, da je res, kar je pred nedavnim časom izrekel Max Nordau o naši cesarici, da je namreč »z njo ugasnil fenomen, ki bo v bajkah in tradiciji večno živel v spominu človeštva.«

Christomanosova knjiga nam ne kaže cesarice v blesku cesarske veličastnosti, temveč nam jo predstavlja kot človeka, ki misli, ki čuti, ki se raduje in trpi kakor navadni zemljani. A baš v ti podobi se nam visoka gospa šele vidi prav čarobna, mila, nepopisno prikupljiva in občudovanja vredna. Da, občudovanja vredna!

Ker sodim, da Christomanosova obširna, a za nas Avstrijce toliko dragocena knjiga ostane večinoma Slovencem neznana, naj posnamem iz nje najvažnejša mesta, katera pokojno cesarico najbolj označujejo. Da vnosite pisave mladega helenskega potomca s skromnim svojim posnetkom nikakor nisem popolno izrazila, tega se sama najbolj živo zavedam; a zadovoljna sem, če te moje vrstice čitatelju zbude vsaj nekaj tistega globokega čuvstvovanja, ki ga gotovo zbude vsakemu čitatelju Christomanosovi »spominski listi« »Kadar Grki grški govore, doni njih govor kakor godba! je trdila cesarica; a jaz bi še pristavila: kadar Grki pišejo, je njih pisanje poezija! Christomanosovi spomini v resnici niso nič drugega nego venec, spleten iz cvetk najvznesenejše poezije, dostojen kronane glave.

Čujmo, kako Christomanos opisuje cesarico in svoje prvo snidenje z njo! »Prvo, kar sem začutil, je bilo presenečenje. Pred menoj je stala celo druga oseba nego ona, katero sem čestokrat občudoval na slikah, in vendar je bila ista, namreč cesarica. V resnici je lepša, mnogo lepša, nego jo slike kažejo; vprav nepopisna je. Čutil sem namah, da to nežno in veličastno bitje pred menoj ni samo cesarica, temveč najidealnejše in najžalostnejše bitje človeško« . . .

»Glava se ji vzdiguje iznad ramen z ono nežno zanimivostjo, katera je cveticam na dolgih steblih lastna. Bolj nego pri drugih ljudeh se čuti, da je nje glava krona in ubranó soglasje nje muzikalnih črt . . .«

»Nje obraz je bleščeče bled; vsi ljubosumni žarki južnega solnca ga niso mogli preobladati . . .«

»V istem milem lesku se odpirajo nje ustnice, tanko izražene in tako malo vidne bagrene kakor razkol skrivnostne granatke . . .«

»V okrožju njenih ust se zbira vsa grenkoba neprelitih solz . . . V modrosti svojega molka je torej ona videti kakor trpka boginja Atena . . .«

»Njene obrvi so visoko zaokrožene, čudovito fino izražene. Sila njenih krasnih načrtov, junaštvo njenih ponosnih misli, nje porogljivost napram vsi trdi, neizprosni istinitosti, nje nebrzdana svobodoljubnost in neustrašenost, nje veličastnost in labodja čistost, nje visokost, nedosežna kakor oblaki nad nižinami . . . vse to je skrito pod nje temno izklesanimi obrvmi . . .«

»Vsa njena tenko-vitka postava zdihuje kakor cipresa proti nebu, se giblje kakor valovje, kadar počivaje diha . . .«

»Ona bolj leti nego hodi, ali pravzaprav plava — z gorenjim delom života lahno nazaj upognjena in v tankih bokih se zibajoča — podoba plovočega laboda . . .«

»Čist in jasen je nje govor kot tok počasne in šepetajoče godbe; zdelo se mi je, da me blizu samotnega vira stoječega obkrožujejo glasovi samotne mladosti in dih tihomile tožnosti . . .«

»Nje duh je tekoč in globok kakor morje; njene misli pa so kakor gorski vrhovi ali pa kakor nedogledne planjave . . .«

»Ona se skoro nikoli ne smeje — vsaj nikdar, kadar živi svoje navadno življenje; samo tedaj, kadar se življenje navadnih ljudi ali realno življenje, kakor pravimo, njenemu premišljevanju približuje, kadar ljudsko gibanje sega do nje in se je dotakne — tedaj se smeje — poluglasno ali krčevito, do solz, kakor da bi bila kaj prav smešnega zagledala, ali pa kakor da jo obhajajo boleštni občutki . . .«

»Bolešno zaokrožena usta, mogočni pogled njenih oči, ki so videti pogreznjene v nepredorno daljino, dviganje nje šijnjaka in čela, s katerim se takorekoč upira nekemu neznosnemu bremenu, in z vsem tem spojeno gibanje njenega obraza, kaže, da si je v svesti neizrečne bolesti . . . sploh vsa postava nje tankega kraljevskega života, zvonkost nje glasu in ubranost njenih besed — vse to mi je odkrivalo celi posebni notranji svet otožnosti, tako neizmeren

in čudovit, kakor je neizmeren vnajni svet, ki nas obsipa s tisočertimi čudesi . . . »

* * *

Krasni sliki je pristojen dragocen okvir. In res je v tem krasnem telesu bivala tudi lepa duša. Oboje se je družilo v lepo harmonsko celoto.

Le poslušajmo, kako se je ona v zaupnih pogovorih razodevala svojemu grškemu učitelju, in brez tolmača spoznamo nje duševno bitje skoz in skoz.

Govorila sta o emancipaciji ženskih in o ženski učenosti.

»Svobodne naj bodo žene!« je dejala cesarica; »včasih to bolj zaslužijo nego mošje. Ali kar se tiče ženske učenosti, sem ji jaz protivna. Čim manj so žene učene, tem dražestnejše so; same od sebe vse vedo. Učene študije jih pravzaprav samo odvrčajo od njih notranjosti; one tako pozabljajo in zanemarjajo en del svojega bistva, hoteč se zaglobiti v slovnico ali logiko, dasi je to njih delo le površno. V onih deželah, kjer so žene manj učene, so duhovitejše nego naše učenjakinje. Motijo se prijatelji emancipacije, ko menijo, da učene matere utegnejo duhovitejše sinove človeštvu poroditi. Ravno nasprotno: tiste učenjakinje bi lahko dosti več blagega storile kot matere, ako bi bile proste vsakega umetnega nasilja kakor drevesa v prirodi pod milim nebom. Ženskih dolžnost ni, može nadomeščati pri njih poslih ter jim dajati novih misli in nasvetov, ampak samo izpodbujajo naj moške k iniciativi, k proizvajanju novih idej . . . »

* * *

Svetovno znani so bili cesaričini lasje; bili so nenavadno dolgi in gosti, in treba je bilo spretnih in izurjenih roke, da jih je počesala in uredila. Kadar je cesarica sedela na stolu, da jo je časavka počesala — in to je vselej trpelo po dve uri — tedaj so se ji lasje do tal usipali ter odevali nje život kakor plašč. O vsakdanji izgubi toliko dragocenega časa se je cesarica pritoževala proti Christomanosu: »Med tem, ko imam z lasmi toliko opravila«, mu je dejala, »počiva leno moj duh. Bojim se, da mi duh iz las uhaja skoz česavčine prste. Zato me glava tako močno boli. Midva hočeva med tem čas porabiti ter predstavljati Shakespeareja; pri tem je treba, da se duh napenja. Jaz sem sploh sužnja svojih las. Morda se jih vendar kdaj iznebim . . . Toda naj pride, kar hoče . . . Človek ne sme svoji usodi nasprotovati, sicer ga še huje udari s tem hujšim udarcem . . . »

* * *

O politiki ni rada govorila, in še ono malo, kar je povedala, je omenila s tako malomarnostjo, kakor da predmet ni vreden, da bi se z njim bavila. »Ministri so samo zato, da padejo; potem pridejo zopet drugi«, je nekoč dejala s čudnim, nekako porogljivim naglasom. »V Franciji ministri komedijo vsaj bolje igrajo« . . . »Sploh« — je nadaljevala — »vsa politika ni nič nego sama prevara; politiki menijo, da oni vodijo dogodke, a dogodki jih vedno presenečajo. Vsako ministrstvo nosi kal svojega propada samo v sebi kar od prvega početka . . . Diplomacija je samo zato, da sosedu ugrabi kak plen. Toda vse, kar se godi, se vrši iz notranje potrebnosti in dozorelosti; diplomatje te dogodke samo registrujejo . . .«

* * *

O narodih je modrovala takole: »Česar si je duh narodov v svesti, to ostane neznan poedincu; česar nobeden sam o sebi ne ve, to vedo množice. Drevesa cveto ali pa ovočje neso po istih zakonih, po katerih prospevajo celi narodi . . .«

* * *

Cesarica je trdno verovala v mogočnost usode: »Ženske žive zlasti pod zvezdami svoje usode«, je dejala čestokrat . . .

»Večina ljudi ne želi, da se jim razvežejo spone usode in življenja; tako, menijo oni, bodo rešeni nevarnosti, katere jim pretijo. Toda zaman! Nikdar ne nehamo v senci usode živeti, in ta senca preži za vsakim žarkom luči. Ni duh, ki veže vse ljudi, ampak skupna njih usoda« . . .

»Na vsakem mojem potovanju po morju slede ptice tonovščice — beli galebi — mojo ladjo, in vsakikrat je kateri izmed njih temne, skoro črne barve. In ta edina črnica me spremi prav do Krfa. Nekaterikrat me je črna tonovščica skoz celi teden zaslédovala od celine do celine. Jaz mislim, da je to moja usoda.«

* * *

»Večina ljudi je nesrečna, ker se mora vedno boriti z edinščino in bedo. Če pa človek ne more po svojem okusu srečen biti, mu ne ostaja nič drugega, nego da ljubi svoje gorje. Samo to mu daje mir; a mir je lepota sveta. Lepota namreč je mir in konec vseh stvari . . .«

* * *

»Nesreča je močnejša nego življenje, in blaženost je resničnejša nego življenje . . .«

* * *

»Veselje je minljiva reč, slabo nadomestilo tega, kar želimo s hrepenenjem. Hrepenenje je pričakovanje usode, katero doseči je namen našega življenja . . .«

* * *

»Smeh in jok sta pepel, ki ostaja od žara naše duše, in pod katerim se ona duši.«

* * *

»Naše sanje so vselej lepše, če se ne uresničijo.«

* * *

»Samota je tečna hrana; zato mi je ljuba.«

* * *

»Na vsch mrliških obrazih se izražujeta gorje in pa poroga — poroga zaradi zmage, dobljene nad življenjem, ki je toliko žalega povzročilo.«

* * *

»Občutek časa je vedno bolesten, ker nam daje občutiti, da živimo.«

* * *

»Ne verujem v zdravilstvo, kvečjemu v homeopatijo. Ljudje hote tako ali tako biti osleparjeni od zdravnikov, in manjše ko so množine sleparskih zdravil, manj škodujejo.«

* * *

»Vsaki pozdrav ima svoj namen, vsaki nasmehljaj je vreden svojega plačila.«

* * *

»Naša notranjost je več vredna nego vsi naši naslovi in naše časti. To so same cunje, v katere se ljudje zavijajo, da svojo nagoto zakrivajo; a tiste cunje nič ne izpremenc njih bitja. Kar je v nas vrednega, smo že prinesli s seboj na ta svet od svojih duševnih prabitij« . . .»

* * *

Čudil se je Christomanos, da cesarica tudi po večurni, utrudljivi hoji ni nikoli kazala najmanjše izmučenosti. Na to mu je dejala: »Jaz nisem nikoli utrujena. Zato se imam s svojimi sestrami vred očetu zahvaliti. »Človek se mora tudi hoje naučiti«, nam je često dejal oče in nam najel vrlega učitelja za to. A ta učitelj nam je za bičeval: »Pri vsakem koraku, ki ga storiš, se je treba spočiti od prejšnjega, in čim manj se plazi po zemlji. Za zgled imejmo pred očmi — metulje. Moja sestra Alençon in kraljica neapolitanska sta

imenitni spričo svoje hoje. — Burboni, ki skoro nikoli peš ne hodijo, so dobili neko posebno hojo — ponosnih gosi, hodijo prav kakor — kralji.«

* * *

Kadar je po zimi burja najhuje tulila in razjarjeno metala na zemljo sodro, takrat se je cesarica najraje izprehajala po gajih svojih gradov. Christomanos se je čudil. »Meni je tako vreme najljubše«, je ona zatrjevala. »Tako vreme ni za druge ljudi, in tako ga jaz lahko sama uživam. Pravzaprav je tako vreme samo zame — liki gledališke igre,

je zunaj — v narodi — vse veličastnejše. Pravzaprav bi smela vihra še huje razsajati; tedaj se človek vidi vsem stvarjem tako blizu, kakor bi se z njimi pogovarjal« . . .

* * *

Cesarica je strastno ljubila potovanje, morje in narodo. Potovala je mnogo, potovala je neprestano, toda da bi se dalje časa mudila v enem in istem kraju, tega ni strpela. »Konec vsakega potovanja«, je rekala cesarica, »je samo radi tega prijeten, ker je bilo potovanje pred njim. Ko bi kam prišla, a bi vedela, da nikoli več ne pojdem odtod, bi se mi zdelo celo bivanje v raji — pekel. Misel, da kateri kraj skoro zapustim, je vzrok, da ga ljubim. In tako vselej pokopljem en sen, in brž ko le-ta preide, že zdihujem za novim snom« . . .

Hrepenenje po morju pa izražajo cesaričine besede: »So trenutki — da! cele dobe — da ne morem drugje živeti nego ob morju ali pa na morju.« — »Na morju se mi sapa širi, in valovanje morja mi daje globlje dihati.« — »Kadar burja dviga valove, si često zdim sama penast morski val« . . .

»Morje je moj izpovednik, katerega obiskujem vsaki dan. Mladi me, ker mi jemlje vse, kar je tujega, in mi daje svoje misli, ki so edina neumrjoča mladost. Samo ne more umreti, zato pomlajuje« . . .

Ko je Christomanos navdušen opisoval morje, bleščeče se v solnčni svetlobi, je dejala cesarica: »Pečinam pod vodo taka sreča ni dana, da bi žarki solnca in sreče prodirali do njih. Ob teh pečinah se luč odbija. Taka pečina sem jaz. Sreča si ne upa do mene. In ko bi tudi prišla — so take tmine, v katerih se izgubi vsaka svetloba, ki popijejo vso svetlobo in je nikoli več ne dajo od sebe.« —

* * *

Cesarico je navduševala tudi najpreprostejša stvar v prirodi: »O te skrivnosti samotnih travnikov!« je nekoč vzkliknila. »Tu so planjave, čisto bele samih marjetic in kamilic, ki nosijo v sredi zlata srčeca. Ne vem, zakaj mi te zvezdice toliko pomladi in luči vlivajo v prsi« . . .

* * *

Ko sta korakala skozi skupino mandljevih dreves, katera so se v cvetu belila kakor kamenen otok, je zdihnula: »To bi bila zibel, kjer bi se človek iznova narodil, ako bi bilo vredno.«

* * *

»Kako brzo oblaki divjajo za solncem«, je rekla nekoč pri solnčnem zahodu. »Kakor coprnice, ki zlatolaso dekletke zasledujejo.« Potem je pristavila: »Nebesne strasti, katere gledamo vsaki dan, delajo, da pozabljam samo svoje skrbi.«

* * *

Ko je s Christomanosom stopila na visoko goro — Ajei Kyriaki — je dejala: »Vidite, zdaj sem za eno željo ubožnejša, a za deset drugih bogatejša. Je kakor pri ljudeh: za enega mrliča deset novorojencev. Vselej, ko ena želja v naši duši ugasne, umre del nas samih, a porajamo se k novim željam — kakor človeštvo k novim bolestim. Vendar želeti in trpeti nikoli ne prenehamo.« —

Povedala je cesarica dalje, da je bila, ko je prvič polezla na ono goro, sama, brez spremstva; njena spremljevalka da je bila mlada in lepa in se je silno bala žgočega solnca zaradi svoje nežne polti, a cesarica je ni hotela mučiti. Christomanos se je temu zelo čudil: »Vaše Veličanstvo je bilo torej že takrat neustrašeno«, je dejal. »Tedaj še bolj nego sedaj«, je odvrnila cesarica; »česa bi se bala, kjer ni ljudi? In katerekoli srečavam, vsi so tako izobraženi! — Opazila sem pozneje, da je angleški glavar poslal za menoj nekatere žandarje, a jaz sem jih brž nazaj poslala. — Jaz tako postopam, kakor da bi iskala svoje usode; vem, da jo srečam tisti dan, na katerega mi jo je usojeno srečati. Vsi ljudje se morajo neki čas odpraviti na potovanje svoji usodi nasproti. Usoda dolgo preži, naposled nas pa vendar zaloti. Ravno tiste stopinje, katere ne bi smeli storiti, da ne zapademo usodi, ravno tiste stopinje pobiramo. In te stopinje pobiram jaz že od nekdaj.« —

* * *

»Ali ni čudovito? Kadarkoli sem v Švici, nikoli ne čutim potrebnosti gora — menda zato, ker jo drugi ljudje čutijo. Najljubše mi je v Švici korakati po mestih, posebno po Ženevi; tu mi je najljubše bivališče, tod hodim vsa razmišljena med kozmopoliti — stanovniki vsega sveta; tu je možno premišljevati o bistvu živih stvari.«

* * *

S Christomanosom je čitala razne priznane pisatelje. Iz njih je potem izbirala zanimive odlomke ter jih prelagala za vajo na grški jezik. »Pri Shakespearju«, je opazil Christomanos, »so blazniki edini pametni ljudje. Tako so tudi v življenju ne ve, kje se neha pamet in začne blaznost; takisto ne, ali je istinitost sen ali sen istinitost.« — Na to je cesarica dejala: »Vaša opomba je jako globokoumna. Naše življenje je od konca do kraja tragedija. Mi vedno predstavljamo sami sebe na odru. Ta igra na odru je naša žaloigra« . . .

* * *

Čitala sta spise Carmen Sylve — rumunske kraljice; cesarici so ugajali. »Njih mladenski duh je čudovit«, je dejala. »Carmen Sylva je še vedno nemški »bakfiš« vkljub svoji eksotni kraljiški kroni in svojim belim lasem. In tudi nje čuvstveni obseg je ostal isti, dasi je medtem že postala nesrečna mati. Še vedno je enako sangviniška, se hitro razvname, a tudi hitro omrzne. Ta nje temperament vpliva tudi na njene spise. Ona nima potrpljivosti, da bi pri svojih mislih vztrajala in se vanje vglobila; takorekoč žeje omaguje, hoteč doseči, kar je nedosežno. Zato nikoli nima miru, ki je vendar končni smoter vsega« . . .

* * *

Govorila sta o nesrečnem koncu Ane Karenine, ki si je (v Tolstega romanu) po nepravem potu dokopala do sreče. Cesarica je dejala: »Srēča, katero ljudje iščejo izven resnice, je usodnim zakonom podvržena. Živimo ob robu prepada, katerega tvorijo trudi in bolečine, koplje ga pa lažnivost človeške morale. To je brezno med našim dejanskim stanjem in onim, v katerem naj bi bili. Brezno je in ostane brezno. Če ga hočemo prekoračiti, pademo in se razbijemo« . . .

* * *

Christomanos je vprašal cesarico, katere izmed Heinejevih poezij ji najbolj ugajajo. »Vse«, je dejala; »vse so ena sama pesem — ena in ista. Njegova nevera v lastno otožnost in v lastno navdušenje je

tudi moja vera. Slovstveniki mi v čast štejejo, da častim Heineja; a reči moram: v njem samo častim njegovo zaničevanje samega sebe in otožnost, s katero ga napolnjujejo posvetne reči.«

* * *

Govorila sta o sistemih moderne filozofije, osobito o Nietzschejevi. Cesarica je rekla: »Mi smo del sveta. Čemu hočemo toliko vedeti in premišljevati? Mislite (bila sta na Krfu), da oljike tuhtajo, zakaj je makov cvet rdeč, ali zakaj oblaki zvečer žare? Tudi pečine ne pomišljujejo o vremenoslovju. Vse stvari žive v neki globočini, kjer ni skrivnosti, zato ker vse žive skupaj in med seboj same sebi; samo mi smo se postavili izven sveta; mi smo vse mostove razdrli za seboj. Pravi »nadčlovek« bi bil oni, ki bi pozabil, da je človek. Naš duh in um naj bi nam povrnila oni čut sveta, katerega imajo druge stvari v svoji nezavednosti.«

* * *

Znano je, da v svoj grad Ahilej na Grškem ni cesarica nikoli vabila ljudi! Živela je tu kakor v tujem svetu, daleč od hrupa in bleska sveta, sama zase, s svojimi mislimi in čuvstvi. »Tu se čutim bolj domača nego na Dunaju«, je trdila svojemu spremljevalcu. »Ta grad je ves moj v pravem pomenu besede. Dala sem ga sezidati po svojem okusu, vsaki kosček pohištva in okrask je na moje povelje naročen in postavljen. Ko bi goste vabila, bi mi ga popolnoma skvarili. Čudno je, a resnica: kamor ljudje pridejo, vse uničijo. Ljudje vedno delajo rečem silo; samo kjer so reči same, ohranijo svojo lepoto. Zato ljudem tudi ne kažem svojega gradu. V nekaj mesecih ne bi bil niti en kamen več nedotaknjen; povsod čečkajo svoja imena, kakor bi hoteli samim sebi pečat svoje ničnosti vtisniti in vse stvari v svojo pogubo za seboj potegniti. Le pogledjte, kjer so bila nekdanj mesta, tu so zdaj razvaline! V mestih so celo drevesa pohabljena, a vrhovi gorski so taki, kakršne je Bog ustvaril.«

* * *

Ko se je nekeč cesarica na Grškem izprehajala, je čula, idoč mimo neke hiše, grozno plakanje in tuljenje, ki je prihajalo iz ženskih grl. Prestrašena je poslala Christomanosa v hišo, da zve vzrok obupnega krika. Ko se je le-ta vrnil, je dejal: »Nekdo je umrl, in to vpitje je grško tarnanje za mrličem. Zdi se mi, da neko staro babišče leži na odru.« Ni hotel povedati resnice, da je mrtev sin, katerega objokuje mati, ker ni hotel buditi cesarici bridkih spominov. Toda cesarica se ni dala prevarati.

»Vi se motite«, je dejala poluglasno, in pri tem so se pojavile na nje obrazu bolestne poteze — »otrok je gotovo one žene, ki je groznejše kričala nego vse druge — menda je nje sin. Pojdite še enkrat vprašat.« A briz ga je pokrcala nazaj. »Ne«, je pristavila, »ni treba; vem, da je nje sin.« In šla je dalje.

Za nekaj časa je pretrgala molk: »Za to ženo ni ničesar več na svetu nego togovanje; ona nima za nič drugega več prostora v svojem srcu . . . Zdaj zajemlje vso svojo prejšnjo dušo iz sebe.« Po teh s stresočim glasom izgovorjenih besedah je umolknila za celi večer.

* * *

O neki priliki, ko bi imela cesarica z nekom italijanski govoriti, je prosila Christomanosa, naj govori on namesto nje. Le-ta se je začudil: »Vaše Veličanstvo ne zna italijanski? Saj ste kraljica Benetk?«

»Tega je že dolgo«, je odvrnila ona dobre volje. »Cesar še vedno govori prav dobro italijanski. To je edino, kar nam je ostalo od našega laškega kraljestva — več nego potrebujemo. Jaz sem se morala italijanski učiti, toda nisem se mogla s tem jezikom nikoli sprijazniti. Ves trud je bil itak zastonj.«

* * *

V gradu Lainzu pri Dunaju je posebna soba, v kateri vise slike vseh cesaričinih nekdanjih konj. »Glejte, koliko prijateljev sem že izgubila, a nobenega ne pridobila«, je dejala Christomanosu, tiste slike kažoč. »Mnogo jih je že zame šlo v smrt, česar nikoli nobeden človek ne bi bil storil; raje bi me preje kateri umoril.«

* * *

Na nje rojstni dan je podaril Christomanos cesarici vijolice in starinsko stekleničico za solze, katero je bil prinesel iz Aten. Blagohotno je sprejela te »darove žalosti in solz«, kakor jih je sama imenovala. Christomanos je dejal: »Vaše Veličanstvo blagovoli v ti stekleničici shranjevati same solze veselja!«

Na to pa je ona odvrnila: »Potem bo vedno prazna ostala; za solze žalosti pa je premajhna.« —

O drugi priliki je dejala: »Pravih solz človek ne more preliti, a katere tečejo, vse tečejo zastonj.« — Koliko globočino bolesti je razkrila s tema kratkima opazkama o solzah! Ona, pravi Christomanos, ni nikoli neposredno potožila, nikoli z besedami odkrila rane svojega srca, obupa svoje duše; a kadar je slučajno pogovor nanesel na gorje življenja, je v kratkih, pretrganih stavkih razgrnila svojo

notranjost bolj, nego bi jo mogla s še tako dolgimi jeremijadami. Iz skrivnostne svoje notranjosti je črpala cesarica čudovito grozo; dostikrat ji je stopil v oči izraz obupnosti, ki je bil neizrečeno strahoten.

* * *

Nekaterim se bo menda dozdevalo čudno to cesaričino preziranje vsega posvetnega bleska kakor sploh vsa njena bolesta zamaknjenost in otožnost, kateri se je s slastjo vdajala ter jo gojila. A zabiti se ne sme, da je ona, dasi kraljica in cesarica, prebila najhujše, kar more zadeti nežno žensko srce. S temi njenimi nepopisnimi bridkostmi pa se je družila otožnost, ki je, po mnenju veleumnega pisatelja, dediščina in usoda vseh v resnici znamenitih duhov. In da je rajna cesarica bila v resnici izrednega duha, to potrdi vsakdo, ki je le količkaj zasledoval nje življenje, motril nje značaj ter premišljeval globokost in premišljenost njenega govorjenja. Tudi Dunajčanje, dasi toli ljubijo in čislajo svojo vladarsko rodbino, se nikakor niso mogli sprijazniti s cesaričinim nenavadnim vedenjem, z njeno mržnjo proti blesku in šumu, ko se je ogibala hrupne prestolnice ter zahajala v tuje samotne kraje.

Dunajčanje bi bili radi imeli večkrat cesarico v svoji sredini, da bi jo bili občudovali, oboževali ter se z njo ponašali kakor se s cesarjem; užaljeni so bili in ji za zlo šteli nje nemirno, skromno življenje. Šele po njeni smrti so izprevideli, koliko krivico so ji delali s svojo sodbo o nji; zdaj stoprav so spoznali nje narav in razbrali nje značaj, in zdaj jo omiljujejo, občudujejo, častijo in obožujejo kot vzvišeno bitje. Da je cesarica vedela, kako svet sodi in tolmači nje ahasversko in samotno življenje, se razvidi iz sledečih opazk:

»Ljudje ne vedo, kako naj bi z menoj ravnali, ker se ne ujemam z nobeno njih tradicijo niti z njih davno priznanimi pojmi; ljudje ne puste, da bi kdo motil njih tesno opredeljeni red. Zato sem čisto osamela. Na izprehodih nimam dosti prilike, srečavati izobražence; kajti oni ne hodijo za menoj v samoto; imajo pač kaj boljšega početi. Moje dolgo samovanje me je izučilo, da človek težo svojega bitja najbolj čuti, kadar je v dotiki z ljudmi. Morje in drevje pa nam snemata vse zemsko mišljenje, in v njiju družbi postanemo sami eno izmed onih neštevilnih brezosebnih bitij . . . So pa tudi ljudje, ki mi ugajajo ravno tako kakor drevesa in morje, ker so liki drevje in morje; to so ribiči, kmetovavci in selski norci — ljudje, ki malo žive med ljudmi in se dosti bavijo z večnimi stvarmi. Oni meni več

dajejo, nego jaz njira morem dati kot cesarica. Zato jih vselej zapuščam z veliko hvaležnostjo; kajti oni me osvobodajo nečesa, kar mi je tuje, in kar mi provzročuje tesnobo, kar visi ob meni, in kar me obtežuje.«

* * *

O resničnosti svojih sodb je imela cesarica jako visoko mnenje; en pogled na novo osebo, in takoj je bila nje sodba gotova, in kar so ji drugi o tisti osebi pozneje povedali, ni nanjo napravilo nič vtiska. Christomanos je enkrat z njo govoril o neki osebi, o katere vdanosti je ona dvomila.

»Mene je nemožno prepričati o katerega človeka dobroti ali hudobi«, je odgovorila ona. »Jaz vse prepuščam svojemu notranjemu glasu in pa usodi.« —

Drugikrat je dejala: »Na mene ne vpliva nič. V ti moji pri-slovici tiči vse moje modrovanje.«

Iz tega njenega reka je razvidna vsa samostalnost njenega mišljenja, skoro bi rekli, njene trmoglavosti. In ni ji li bila ta trmoglavost usodna? Preveč je zaupala svoji usodi in dobrohotnosti ljudi; odločno je odklanjala vsako spremstvo in vsakega čuvaja, ki so jih ji ponujali za izprehode in potovanje, in v onem cvetočem mestu, kjer je najrajša bivala, ker je menila, da se ondi nje osebnost izgublja med kozmopolitiškim prebivavstvom, je padla kot žrtev svoje prevelike zaupljivosti!

Preminila je prerano! A ker je ona vsaki trenotek svojega življenja izkoristila in ga ne samo telesno, temveč duševno preživela, je mnogo več živela, nego kaže število njenih let.

Christomanos pa nam je podal tako čudovito sliko njenega izrednega duha, da cesaričina podoba ne izgine iz svetovnega okrožja liki meteor, ki ne zapusti nič sledu, nego bode vedno živela v spominu človeštva.

